

Ritter György

„Malenkij robot”?

A „jóvátételi” közmunka Délkelet-Európában¹

Az alábbi előadásomban a történelmi emlékezet, a történelmi kutatás és a „hivatalos emlékezetpolitika” kritikájára is sor kerülhetne. Ám ez a 30 perc, amely a mondandómnak keretet szab, túl szűk ahhoz, hogy e tematikák irányába is elmozduljak, de ahhoz is szűk az idő, hogy a vállalt tárgykör, a „malenkij robot” jellegzetességeit kimerítően felvázoljam. Mégis megpróbálom ezt, hangsúlyozva a történelmi esemény kelet-európai, és azon belül magyarországi variánsait. Először összefoglalom a főbb szakirodalmon keresztül a különböző tematikákat, majd rátérek az itthon használt terminológiák felfejtésére és meghatározásaira.

Ám mielőtt belekezdenék ezek elemzésébe és bemutatásába, fontosnak tartom leszögezni, hogy a „malenkij robot” definíciója alatt elsősorban a német nemzetiségűek szovjetunióbeli „jóvátételi munkára” deportálását értem, amelybe nők és férfiak is beletartoztak. Az egykorú történelmi források hiánya, a személyes és politikai emlékezet azonban az utóbbi 20-30 év diskurzusában olyan közbeszédet teremtett, amelyben e fogalom a történelmünkre jellemző „romantikus” klasszifikáción ment keresztül. Mára olyan „historikus formulává” alakult, amelyben az elhurcolt egyén (vagy a rá emlékező családja) egy visszacsatolható, azonosulásra alkalmas szenvedéstematikát használhat. Más szóval, akit elhurcoltak a Szovjetunióba kényszermunkára, az bátran használhatta/használhatja sorsára a „malenkij robot” kifejezést. Arról, hogy ez mit jelent, és milyen elemei vannak a definíciónak, később ejtek szót. Fontosnak tartom azonban leszögezni, hogy a „malenkij robot” a mai emlékezetkultúrában olyan kettős élű és jelentésű klasszikus fogalom, mint a távlati történelmünkben a „kalandozások”, a „szabadságharc”, a különböző „veszedelmek” (madéfalvi veszedelem, szigeti veszedelem) vagy a „hódoltság”, vagyis a szó eredeti szemantikájához csak szimbolikusan kötődő definíció. Ám mivel elterjedt, tudományos munkákban is elfogadott, ezért használata, ha nem is indokolt, de elfogadható.

(Jóvátételi munka és az elűzések) Alighogy elültek a fegyverek, és a második világháború frontjai elvonultak, az utakon menekültek, elüldözöttek jelentek meg. 1945 és 1950 között hozzávetőleg 13 millió embert fosztottak meg otthonától. Mi állt ennek hátterében? Milyen döntési mechanizmusok következtében hurcolták el ezeket az embereket? A szovjetek világháborús embervesztesége 20 millió fő körül mozgott, ám ha ehhez hozzávesszük az

¹ A Valera Koch Iskolaközpontban (7624 Pécs, Tiborc u. 28/1) 2016. november 11-én rendezett „A német népesség elhurcolása malenkij robotra a Kárpát-medencében” című konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

általuk deportált népeket is (pl. a volgai németeket), a szám 25 millióra növekszik. 1700 város és 70 ezer falu pusztult el 65 ezer kilométer vasúttal együtt.² A szovjet hadsereg az elfoglalt területeken éppen ezért – elégtétel gyanánt – „jóvátételi munkára” hurcolta el a civil lakosságot. Az elhurcolás, ahogy Kelet-Európában, úgy Magyarországon is kollektív jellegű volt.

A Kelet-Európa-kutatók mostanság napvilágot látott szintetizáló kísérleteikben az *etnikai tisztogatások* egyik nyitányának tartják e deportálásokat. Anna Applebaum, a Gulagról írt könyvéért Pulitzer-díjat kapott, lengyel-amerikai diplomata-történész azt sugallja, hogy a Vörös Hadsereg bonyolította le ezeket az elhurcolásokat, és a kommunisták ebből erőt merítve hajtották végre a későbbi kitelepítéseket/elűzéseket. A *Vasfüggöny*³ című könyvében, a nemzeti kisebbségek elleni elűzések, tömeggyilkosságok és jogfosztások alapjainak tartja ezt az eseményt, amellyel „megvetették az egy-két év múlva következő terror intézményi alapját”.⁴ Stefano Bottoni, hazánkban dolgozó történész munkájában Tony Judt-ra hivatkozva állapítja meg, hogy míg az első világháborúban brutális módon költöztették és húzták meg a határokat, addig a második világégés után az elűzéseken keresztül az embereket költöztették át. 1939 és '50 között 30 millió embert űztek el otthonából, ezek egyes formái tömeggyilkosságokba és kényszermunkatáborokba való elhurcolást jelentettek. Bottoni példát is hoz: a bányászati és szatmári németeket 1945 januárjában a Szövetségi Ellenőrző Bizottság (SK – Sojusznaja Kontrolnaja Kommisszija) utasítására, a nációkkal való kollaborálás miatt kényszermunkára indították a Szovjetunióba. Ám a tervezett 80 ezer ember helyett csak 65 ezer személyt szállítottak el. A román Constantin Sănătescu kormánya még 1944 októberében kapta a feladatot, hogy írja össze a romániai és részben magyarországi németeket november 10-ig a tömeges internálásra. Az 1944. december 31-én kiadott 75-ös jegyzék a romániai és részben magyar németek tömeges deportálásával függött össze. Ez alapján idézi Bottoni Pavel Poljant, aki azt írja: „A második világháború, a náci népiertás és a sztálini típusú nemzetiség-politika (a »bűnös népeket« célzó kategorikus és megelőző terror) legtartósabb hozadéka nem a szovjet típusú rendszerek kelet-európai berendezkedése, hanem a fizikai és társadalmi tér brutális nemzetiségítés maradt.”⁵

(A deportálás formái) Poljan több munkájában megpróbálta tematizálni, egymástól elválasztva meghatározni a délkelet-európai deportálások változatait.⁶ Ennek kiindulása, hogy 1944 augusztusában Románia kiugrása okán a Vörös Hadsereg akadálytalanul jutott el a magyar határig. Októberben a szovjetek elfoglalták Ung, Ugocsa, Bereg, Máramaros megyéket. 1944 novemberében a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa a 0036-os parancsban kiadta, hogy a 18 és 50

² HARRISON, Mark 1996: *Accounting for War: Soviet Production, Employment, and the Defense Burden, 1945–1950*, Cambridge, 155–169.

³ APPLEBAUM, Anna 2014: *Vasfüggöny. Kelet-Európa megtörése 1944–1956*, Bp.

⁴ APPLEBAUM, Anna 2014: 157.

⁵ BOTTONI, Stefano 2011: *A Várva várt Nyugat – Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*, Bp., 28.

⁶ POLIAN, Pavel 2004: *Against Their Will*, Bp. – New York

év közötti németeket és magyarokat munkára kell fogni. Oka a büntetés volt. Világháborús szerepük miatt mind Edvard Beneš, az emigráns csehszlovák elnök, mind pedig Sztálin a németek és a magyarok megbüntetését akarta. Kezdetben 3 napos munkáknak hirdették ezeket. November 18. és december 16. között összesen 22 951 személyt különítettek el, ebből 14 202 fő volt katona, 185 csendőr, 8564 német és magyar civil. Az etnikai tisztogatás átnyúlt a Bereg teljes, mai magyarországi területére (Tarpa, Barabás) is. Innen és a Tiszahát területéről Uzsokon keresztül Szolyvára szállították a többségében férfiakból álló tömeget.⁷

A front azonban előrehaladt, és a debreceni páncélos csata (október 9. – október 26.) után a 2. Ukrán Front vezetője, Rogyion Jakovlevics Malinovszkij marsall október 28-án este Sztálintól azonnali támadásra kapott parancsot a főváros elfoglalására. Jóllehet, veszélyesen megközelítették Budapestet, de ez az előretörés nem járt sikerrel.⁸ A bekerítés elhúzódott; a baranyai és tolnai területeket megszálló 3. Ukrán Front vezetőjét, Fjodor Tolbuhin marsallt november 24. után éppúgy bevonták az ostromgyűrű megsegítésébe, mint a 4. Ukrán Front egyes erőit, akiket november 18-án Malinovszkij rendelkezésére átvezényeltek.⁹ Malinovszkijnak tehát sürgős eredményeket kellett felmutatnia sorozatos késedelme miatt, és kapóra jöhetett neki egy decemberi határozat.

Sztálin már a teheráni konferencián (1943. november) is hangot adott annak, hogy fontosnak tartja a német munkaerő bevonását a Szovjetunió újjáépítésébe. Négymillió birodalmi és népi német munkájával számoltak.¹⁰ Utóbbi alatt általában azokat a német anyanyelvű népcsoportokat értették, akik a kelet-közép-európai nemzetállamokban éltek. Nagy részük a 18. században telepedett le, de léteztek több mint fél évezrede e területen élő csoportok is (pl. erdélyi szászok). Közösségeik saját államuk társadalmába illeszkedtek be, 1945 után mégis Németország háborús szerepe és büntetési alapján ítélték meg őket.

Az 1944 nyarára elkészült jelentés szerint, ötmillió fogoly tízéves munkája 34–45 milliárd dolláros nyereséget jelentene a Szovjetunióknak. Miközben 1944 végén Szemjon Konsztantyinovics Tyimosenko marsall jelentést tett az Ukrán Frontok késlekedésének okairól és emiatt Tolbuhin szerepet kapott Budapest ostromában, Lavrentyij Pavlovics Berija garantálta, hogy a 2., 3. és 4. Ukrán Fronton az NKVD (Belügyi Népbiztosság) 10 napon belül elvégzi a német nem-

⁷ DUPKA György 2013: *A Kárpát-medencei németek és magyarok internálásával, deportálásával kapcsolatos fontosabb dokumentumok az orosz levéltárakban (1944–1945)*, in: MATKOVICS-KRETZ Eleonóra – MÁRKUS Beáta (szerk.): „Messze voltam én fogságban, a nagy Oroszországban...” *Magyarországi németek szovjet kényszermunkán 1944/1945–1949. „Malenkij robot” interjúkötet*, Pécs, 348–361.

⁸ UNGVÁRY Krisztián 2009: *Budapest ostroma*, Bp., 13–14.

⁹ UNGVÁRY 2009: 22–24.

¹⁰ BOGNÁR Zalán 2009: *Malenkij robot, avagy a lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra*, in: BOGNÁR Zalán (szerk.), „Egyetlen bűnük a származásuk volt”. *Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe 1944/1945–1955*, Pécs, 13–72.

zetiségűek számbavételét. A jelentés szerint 551 049 német élt a területeken, ebből 240 436 férfi/fiú és 310 613 nő/leány. Magyarországon 50 292 főt jelölt meg a jelentés.¹¹ Az adatok pontossága azonban kétséges, hiszen ekkor a szovjet hadsereg még nem szállta meg teljesen a németek által is lakott területeket. Az 1944. december 5-én elkészült jelentésből december 16-án született az Állami Védelmi Bizottság (GKO) 7161-es határozata, amely engedélyezte a németek munkaszolgálatra való elhurcolását Bulgáriában, Jugoszláviában, Magyarországon, Romániában és a csehszlovákiai területeken. A szálak a Szovjet Belügyi Népbiztosság vezetője, Berija kezében futottak össze, akinek feladatát képezte a gyűjtőhelyek felállítása. Malinovszkijt és Vladiszlav Petrovics Vinogradovot (SKK – SZEB vezetője) Románia és Magyarország, Tolbuhint és Birjurovot Bulgária és Jugoszlávia esetében kötelezték a németek mozgósítására.¹² A végrehajtást a Szovjet Belügyi Népbiztosság keretében Arkagyij Nyikolajevics Apollonov (többek között az NKVD Karhatalmi Főparancsnokságának parancsnoka) és Ivan Markovics Gorbatyjuk (altábornagy, a szovjet hadsereg hátországát biztosító belügyi csapatok parancsnoka) megbízottak dolgozták ki, akik a végrehajtásban a hadsereg mellett a városparancsnokságokra és a helyi közigazgatásra is számítottak. Gorbatyjuk tábornok és Mojszej Szlackjevics altábornagy (az NKVD karhatalmi csoportjának helyettes parancsnoka) egyeztetése után, a 7161. számú határozat alapján, 1944. december 22-én a szovjet csapatok kihirdették a 0060-as végrehajtási parancsot a megszállt területeken (amely helyi szinten sokszor más jelzettel is kapott). Ezek értelmében, minden 17 és 45 év közötti német férfit és 18–30 év közötti nőt a *Szovjetunióban történő munkára irányítás céljából mozgósítani és internálni kell*. Az előírás szerint a német származású személyek 2 pár lábbeli, 3 darab fehérnemű, ágynemű és takaró mellett evőedényt és 15 napi élelmet vihettek magukkal, amely fejenként nem haladhatja meg a 200 kg súlyt. A szállítást a Vörös Hadsereg hadtápfőnöke, Andrej Vasziljevics Hruljov biztosította, míg a szénbányászati és vaskohászati népbiztosság a munkáért és az élelemért felelt.

A kutatói tapasztalatok alapján leszögezhető, hogy a parancs kihirdetése előtt már több helyen elkészültek az elhurcoltak listái, s a listák összeírásában (különösen Baranyában bizonyított ez – Márkus Beáta munkássága alapján), hogy kik szerepeltek a felsorolásokon, nagy szerepe volt a helyi, többségében magyar közigazgatási vezetőknek.¹³ Jogos az a feltételezés, hogy nem a végrehajtási parancs, hanem a december 16-i 7161. számú határozat alapján

¹¹ KONASZOV–TERESCSUK 2004: *Berija és a „malenkij robot”*. Dokumentumok Ausztria, Bulgária, Magyarország, Németország, Csehszlovákia és Jugoszlávia polgári lakossága 1944–1945-ös internálásának történetéről, *Történelmi Szemle* (46.) 3–4. 394–395. POLIAN 2004: 260–261.

¹² POLIAN, Pavel 1999: *Westarbeiter. Reparationen durch Arbeitskraft. Deutsche Häftlinge in der UdSSR*, in: Dahlmann, Dittmar – Hirschfeld, Gerhard (szerk.): *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation. Dimensionen der Massenverbrechen in der Sowjetunion und in Deutschland 1933 bis 1945*. Essen, 345. Auf Ungarisch: VIDA István 2005 (szerk.): *Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október – 1948. június*. Dokumentumok, Bp., 100–101.

¹³ MÁRKUS Beáta 2014: *„Malenkij robot” Baranya vármegyében*, *Múltunk* 3. 62–104.

már korábban elkezdték a civil lakosság „összegyűjtését”. Szintén baranyai példák alapján ismert, hogy a községek magyar hatóságai már 1944. karácsony másnapjára elkészültek a szovjet hadsereg által kért lajstromokkal, amelyek főleg a német nemzetiség tagjait érintették. Az 1944 előtti, helyi szinteken is elmergesedett kisebbségpolitika és a személyes bosszú motivációja sokszor meghatározta, hogy kik kerültek rá a deportáltak listájára.¹⁴

Az intézkedési tervet csak ezután, december 26-án dolgozták ki. Eszerint tíz operatív zónára osztották az intézkedési területet, amelyek közül hat zóna Romániában, két-két zóna pedig Magyarországon és Jugoszláviában volt. A két magyar zóna Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyét és az Alföld belső területeit fedte le. 11-12 gyűjtőtábor alakítottak ki, elsősorban járási székhelyeken, melyeknek az volt a célja, hogy a „felszabadított” magyar hatóságokkal könnyebb legyen az együttműködés.

(Mit nevezünk „malenkij robotnak”?) Bognár Zalán tematikája szerint, az elhurcolásoknak három fajtája különböztethető meg: a *hadifogoly létszámkiegészítés*, az *etnikai tisztogatás* és a *németek internálása*.¹⁵ Az első főleg Budapest bekerítésekor volt jellemző, míg a második és a harmadik kategória „malenkij robot” néven vonult be a történeti köztudatba. E gondolkodás szerint a német származásúak elhurcolásának első szakasza december 22. és 28. között zajlott, elsősorban Baranyában. A második szakasz 1944. december 28. és 1945. január 15. között ment végbe a tiszántúli, Budapest környéki, nógrádi, szatmári, hevesi, békési, Bács-Kiskun megyei területekről. A harmadik turnus január 15. és 31. közé esett, ekkor hurcolták el a Budapest környékén lévő 139 faluból, illetve a borsodi és szabolcsi területekről mozgósítottakat.¹⁶ Természetesen e választóvonalak képlékenyek, hiszen az elhurcolások folyamatát nemcsak a frontmozgások, de a végrehajtási szereplők (járások, községek), szervek néhol kaotikus működése is meghatározta. Ezenkívül olyan mikro-történeti kutatásokra lenne szükség, melyek feltárnák a németté minősítés lokális gyakorlatait, azt, hogy az egyes területekről milyen motivációk alapján (német származás, hadifogoly-kiegészítés) történtek az elhurcolások. Az eddigi források alapján – melyek főleg a visszaemlékezések tematikáját erősítik – úgy tűnik, hogy a Dunakanyar német falvaiból is baranyai módszerek szerint történt a német nemzetiségűek kiválasztása. Ám az nem teljesen világos, hogy a Duna folyásiránya szerinti jobb partján fekvő, többségében németek által lakott Visegrádról (Pest m.) miért csak férfiakat, a „svábok” és magyarok által lakott Zebegényből (Pest m.) pedig miért vegyesen (férfiakat és nőket) hurcolták el az áldozatokat. A levéltári forrásokban nem találtuk nyomát az események menetének.

¹⁴ Vö. MÁRKUS 2014: 62–104.

¹⁵ BOGNÁR Zalán 2015: *Polgári lakosság tömeges elhurcolása a Kárpát-medencéből szovjetunióbeli kényszermunkára, kitekintéssel Közép-Kelet és Délkelet-Európára*, in: Bognár Zalán (szerk.): „Itt volt a végállomás”. Halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében 1944–1949, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 10–11.

¹⁶ Lásd: BOGNÁR 2009: 38–39.

Az említett 0060-as paranccsal egy napon alakult meg Debrecenben az Ideiglenes Kormány, amelynek belügyminisztere Erdei Ferenc lett. A magyar kormány december 26-án szót emelt az elhurcolások ellen. Mint már említettem, a Vörös Hadsereg alapvetően a magyar közigazgatásra bízta annak eldöntését, hogy a deportálás szempontjából ki számít németnek vagy magyarnak. Többen idézik, hogy mérvadó lehetett az elhurcolt neve. Egyes források szerint, ha Hitler nevéhez hasonlóan „er”-re végződött, akkor az adott személy németnek számíthatott. Ennek valószínű alapja a Szebeni Ilona könyvében közölt özv. Kolozsi Imréné Herényi Erzsébet interjúrésze, amely szerint Ónodon azokat hurcolták el, akiknek a neve „r” végződésű volt. Ezt az eljárást azonban nem lehet általánosnak venni.¹⁷

Az sem világos továbbá, hogy a Dunakanyar német falvaiból miért hurcoltak el olyan nagy arányban civil lakosokat, miközben a Dunazug más német falvai kimaradtak ebből. Kétségtelen, hogy Malinovszkij késlekedése szerepet játszott abban, hogy minél több embert mozgósítson a háttérterületekre, s ezáltal jó pontot szerezzen vezetőinél. A Bognár-féle felosztást, amely a mai GULAG-megemlékezések gerincét alkotja, azonban több kiegészítéssel és megfontolással érdemes illetni. Mindamellet, hogy senkinek a szenvedését nem lehet megkérdőjelezni és felbecsülni, azzal tisztában érdemes lenni, hogy egy hadsereg ellenséges területen igyekszik semlegesíteni a potenciális ellenfeleket. Ez természetesen nemcsak a második világháború hadmozdulataira és nemcsak a Vörös Hadseregre jellemző. A front ezen irányú „megtisztítása” tehát sokszor törvényszerű elgondolásból következik, a potenciális ellenség semlegesítéséből, vagyis e helyütt az ellenséges civil lakosság blokkolásából. Mivel a partizántevékenység és az ellenállás alapvető alanyai a katonaeős férfiak, ezek semlegesítése és elhurcolása azt a célt szolgálja, hogy még véletlenül se támadják hátba a csapatokat. E logika szerint nem meglepő, hogy mind Komárom, Esztergom és Fejér megyében leginkább férfiakat hurcoltak el a Szovjetunióba, míg a nőket helyi munkavégzésre fogták. (Lásd a Komárom-Esztergom megyében fekvő Várgesztes, Vértessomló és Dorog esetét.) Ez még abban az esetben sem számíthat „malenkij robotnak”, ha éppenséggel német nemzetiségűekről vagy német nevűekről van szó. Pavel Poljan – már idézett – tematikájában ezt nevezi internálásnak, miközben a németek internálásának motivációja pár hónappal később sokkal inkább más formában zajlott le, és a földreform, az új demokratikus hatalom „bosszúhadjárataival” van kapcsolatban. A jóvátételi munkavégzés itt is tetten érhető, igaz, nem a Szovjetunióba, hanem a közeli internálótáborokba való deportálást jelentett. Veszprém megyében több száz embert internáltak munkára, nőket és férfiakat egyaránt, sokszor a Vörös Hadsereg igényeit kielégítve ezzel. Ezért a németek internálása helyett, a fogalmak keveredését elkerülve, inkább a *deportálás* a célravezető megnevezés a „malenkij robotra”.

Az elhurcoltak száma is becsléseken alapszik; egyes kutatók szerint 300 ezer embert deportáltak, ebből 130 ezer lehetett a civil lakos, és kb. ennek a

¹⁷ Vö. SZEENI Ilona 1993: *Haza fogunk menni – Kényszermunkán a Szovjetunióban 1944–1949*, Debrecen, 22–27. Lásd: Bognár 2009: 43.

fele, 60-65 ezer ember ténylegesen német származású.¹⁸ A szovjet források 31 923 személyről számolnak be.¹⁹

Az útvonalak eltértek. Általában Jasi volt az a hely, ahol a vonatokat áthelyezték az orosz sínszabványra. Ez sokszor átszállással is járt, és innen ment a szerelvény Dnyepropetrovszkba, illetve a Donyec-medencébe (Donyeckij-basszején=Donbássz) vagy a krími, kaukázusi (groznyi) bányákba. Egyes elhurcoltakat 1946-ban tovább szállítottak az Urálba.²⁰

(A „malenkij robot” fogalmának színeváltozása – vázlat) A „malenkij robot” kifejezés használata – mint ahogy az előbb felvázoltam – zavaros. Nem csupán a tudományos, de az ismeretterjesztő munkákban is. A marxista történelemírásban is felbukkant az elnevezés a *jóvatételi közmunkák* értelmében. *„A közmunka – kicsit bosszús, kicsit tréfás korabeli elnevezéssel, a szovjet katonákat idézve: a »málinki robot« – révén a magyar nép részese lett a fasizmus elleni harcnak. [...] A magyar nép megértette, hogy jogos – mind munkában, mind anyagi javakban a tőle követelt részvétel. [...] A szovjet hadsereg közmunkaigényének kielégítése a magyar közigazgatáson keresztül történt”* – írja Somlyai Magda a felszabadulás körülményeivel foglalkozó 1975-ös ismeretterjesztő könyvében.²¹ Ezen ideológia szerint a magyar nép a „malenkij robot” révén nyerte el szabadságát, ezzel harcolt a náci hatalom ellen, és ezzel szabadította fel magát. Szemérmesen nem ejtett szót könyvében a Szovjetunióba való deportálásról. E történelmi konzekvenciához hozzá érdemes tenni, hogy 1970-ben Somlyai Karsai Elekkel együtt részt vett a *Sorsforduló* című dokumentumkötet²² szerkesztésében. E munkában tetten érhető volt néhány adat a szovjet hadsereg visszasságairól, emiatt a szerkesztőket megrótták, s a 3000 példányban kiadott ikerkötetből 1800-at zároltak. Talán ez (is) vezethette Somlyai tollát, amikor 5 évvel később így értelmezte a „málinki robotot”, és ezt meg is ismételte 1985-ben a *Történelemformáló hétköznapiak*²³ című munkájában. Ekkor viszont ő is belevette a háborús bűnösök, internáltak munkára fogásának 1945 tavaszán és nyarán lezajlott eseményét.

Később Gulyás Gyula és Gulyás János 1987-es dokumentumfilmje használta a kifejezést a dudari levonták elhurcolására. A filmből két változat, és 1990-ben *Málénkij robot* címmel könyv²⁴ is készült. Az elnevezés itt már a bíróság előtt „elítélt” 18-19 éves fiatalok sorsára vonatkozik, akik közül sokan Gulag-táborokba (pl. Kolima), tehát politikai fogolyként kerültek a Szovjetunióba. Mint látható, a rendszerváltás „szabad” diskurzusaiban a fogalom lassan

¹⁸ BOGNÁR 2009: 71.

¹⁹ KONASZOV-TERESCSUK 2004: 394–395.

²⁰ Interjúkat lásd KRETZ-MÁRKUS 2013: 111, 153, 167, 172, 186.

²¹ SOMLYAI Magda, 1975: *Nagy csaták után 1944–1945*, Bp., 55–62.

²² KARSAI Elek – SOMLYAI Magda 1970: *Sorsforduló – I-II. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez 1944. szeptember – 1945. április*, Bp.

²³ SOMLYAI Magda, 1985: *Történelemformáló hétköznapiak*, Bp., 131–142.

²⁴ GULYÁS Gyula – Gulyás János 1990: *Malenkij robot – Filmszociográfia a dudari levonták szibériai lágerelemlékeiről az Uraltól Kolimáig*, Bp.

egybecsomódott a különböző sorsokkal, és a publicisztikai, valamint a történeti szakirodalom lassan „malenkij robotként” emlegette azt, ha valakit politikai fogolyként, hadifogolyként, „megtisztítandó” ellenséges területről elhurcolt férfiként, német nemzetiségüként hurcoltak el szovjet kényszermunkára. Vagyis az elhurcoltak köre sokszor addig tágult, amíg minden Szovjetunióba szállított egyént „malenkij robotos”-nak tartottak. Ez az összeolvadás lényegében azzal is magyarázható, hogy az 1945 utáni rezsimek kommunikációjában a Szovjetunióból visszatértek egyaránt hadifogolynak számítottak, s többségük a debreceni hadifogolytáboron keresztül tért haza.

Éppen ezért a fogalom magyar történetét érdemes lenne egy tanulmányban összefoglalni, már csak azért is, mert csak Magyarországon és magyar diskurzusokban használják ezt a kifejezést. Az angol szakirodalomban az *internálás* és a *deportálás* kifejezését, a német írásokban a *Zwangsarbeit*, *Deportation* vagy a *Verschleppung* elnevezéseket, az orosz forrásokban *mobilizációt* olvashatunk. A ma már többször említett Pavel Poljan viszont a magyarhoz hasonló empirikus definíciót, németül a „*Westarbeiter*” elnevezést is használta.²⁵ A náci Németország megközelítőleg 2,3 millió embert, főleg ukrán civilt szállított el kényszermunkára 1941 és 1944 között. Őket nevezték „*Ostarbeiter*”-eknek. Poljan találóan megfordítva az elnevezést, a német deportáltakat nevezi „*Westarbeiterek*”-nek, akiket főleg Ukrajnába vittek. A meghatározás kétségtelenül találó, bár a Harmadik Birodalom biológiai-faji politikájából adódó áthallás azt a következtetést is sugallhatja, hogy a társadalmiosztály-alapon működő szovjet terror is hasonló „ideológia” alapján működött. Ez pedig akár olyan túlzó, hiperbolikus következtetést is szülhet, amely alapján a „malenkij robotot” egyfajta szovjet holokausztnak titulálják.

(Értelmezési kísérlet, adalék) Előadásom elején azonban leszögeztem, hogy azt tartom „malenkij robot”-nak, ha egy adott településről vagy régióból német származásuk miatt férfiakat és nőket egyaránt elhurcoltak szovjet munkatáborokba 1945 fordulóján, függetlenül attól, hogy az illető németnek tekintette-e magát. Ilyen és ehhez hasonló fordult elő Baranyában, a Duna-kanyarban, a Duna–Tisza köze falvaiban (Békés, Csanád), Borsod-Abaúj-Zemplénben és Szatmárban.

Végezetül adós vagyok azzal a vázlattal, amely részben megpróbálja a történelmi logikába behelyezni az esemény fogalmát. Mivel az eredeti végrehajtási parancs legfőképpen a németek ellen irányult, ezért a végrehajtásból következő elhurcolásokat csak a magyarországi németek jogfosztásainak kontextusában lehet értelmezni. Még egyszer szeretném kiemelni, azt gondolom, hogy az „elhurcolások” koordinátáinak (amelybe természetesen magyar nemzetiségűek is beletartoztak) ez egy szelete.

Ennek két iránya volt, és sokszor párhuzamosan zajlott. 1944 és '50 között különböző hatalmak nyugatra kényszeroszták, evakuálták, illetve különböző módon internálták, vagyon- és jogfosztották, valamint elűzték a német nemzetiségűeket anyanyelvi alapon. A keleti irányba történt elhurcolásokat főleg a kényszermunka motiválta.

²⁵ POLIAN 1999: 337–367.

A „jóvátételi munka” változatai Magyarországon 1944/1945

Dátum	Parancs	Fajták	gúnynév	Cél/ Hely	Népesség-összetétel	Számok (Fő)	Következmény (1945 után)
1944. szept. - 1945. dec.	-	Jóvátételi közmunka	malenkij robot	helyi jellegű	Civilek - nők 16-tól 60 évig; férfiak 16-tól 70 évig	Kb. 1/2 - 1 millió	- A hazaárulók és a magyarországi németek internálása (5005/1945 B.M.; 84/1945 M.E. és 600/1945 M.E.)
1944. dec. - 1945. jan.	7161	Civilek <u>deportálása</u> a SZU-ba	„malenkij robot”	GPUV- táger	Német ajkúak és német nevéek el- hurcolása	31 923	- Hazatérés - A jogfosztás kezdete (elűzés keletre)
1944 - 1945	-	<u>Civilek deportálása</u> a SZU-ba az „ellen- séges területről”	hadi- fogylok	GPUV- táger			- Hazatérés - Elűzés - Internálás egy másik munkatáborba (pl. Tiszalök)
1943 - 1945	Egyeseket (katonai) bírság által „ítéltek el”	<u>Politikai hadifogylok</u>			„Csak” férfiak	Kb. 300 000	

Az orosz források alapján Pavel Poljan két hullámban határozta meg a németek elhurcolását. Az első a birodalmi németekkel és azok munkájával számolt, a második pedig a Kelet-Európában élő népi németséggel. A 7161-es határozat ez utóbbiakat mozgósította, és ez az alapja annak, hogy a „malenkij robotot” a németek elhurcolásának tekintsük. Hasonló fogalmi bonyodalom a kitelepítés definíciójánál is felfedezhető, de már hazánkban is kezd meghonosodni az *elűzés* elnevezése. Ez azonban egy másik előadás témája lehetne. Az *internálások* a magyarországi németek jogfosztásának egy másik állomását jelentik, ezért a 7161-es határozat alapján lezajlott Szovjetunióba való deportálást, a történelmi logika szerint, lehet „malenkij robotnak” nevezni. S mivel szemantikailag különbözik a valós, nemcsak németeket érintő romeltakarási háttérmunkálatoktól, ezért mindenképpen idézőjellel szabad használni.

A kutatásoknak azonban tisztázniuk kell a helyszínek egyéni eseményeit is, hogy azok motivációját is feltárják. Ez a jövő történéseinek feladata, amelybe reméljük, hogy kevésbé szól bele a politika.

